

А. Р. Мацюк, доктор юридичних наук, професор,
академік Академії політичних наук України, радник
директора Інституту законодавства Верховної Ради
України

В. І. Щербина, доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Академії митної служби України

А. А. Пилипенко, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Академії митної служби України

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ МИТНОЇ СЛУЖБИ

У статті виявлено та досліджено основні проблеми правового регулювання пенсійного забезпечення працівників митної служби, внесено пропозиції щодо вдосконалення законодавства про пенсійне забезпечення працівників митної служби.

В статье выявлены и исследованы основные проблемы правового регулирования пенсионного обеспечения работников таможенной службы, внесены предложения по совершенствованию законодательства о пенсионном обеспечении работников таможенной службы.

The basic problems of pension provision legal regulation for the workers of Customs Service have been found out and studied in the presented scientific article. The proposals for the legislative improvement of Customs Service workers' provision have also been made.

Ключові слова. Пенсійне забезпечення, правовий статус працівників митної служби, вислуга років, стаж державної служби.

Вступ. Ст. 46 Конституції України [1] встановлює право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення. Згідно зі ст. 430 Митного кодексу України від 11.07.2002 (далі – МК України 2002 р.) [2] пенсійне забезпечення посадових осіб митної служби України здійснюється відповідно до умов і порядку, встановлених Законом України “Про державну службу”. Згідно з ч. 2 ст. 37 цього Закону [3], на одержання пенсії державних службовців мають право особи, які досягли встановленого законодавством пенсійного віку, за наявності страхового стажу для чоловіків – не менше 25 років, для жінок – не менше 20 років, у тому числі стажу державної служби – не менше 10 років, та які на час досягнення пенсійного віку працювали на посадах державних службовців, а також особи, які мають не менше 20 років стажу роботи на посадах, зарахованих до категорій посад державних службовців, – незалежно від місця роботи на час досягнення пенсійного віку.

Однак парадокс у тому, що закріплення у ст. 430 МК України 2002 р. [2] такої “соціально орієнтованої” норми призвело до позбавлення значної кількості працівників митних органів, спеціалізованих митних установ та організацій належного рівня пенсійного забезпечення, яке вони мали до прийняття цього Закону, та яке б відповідало вкладу цієї категорії працівників у реалізацію завдань, що стоять перед державою.

© **А. Р. Мацюк, В. І. Щербина, А. А. Пилипенко, 2010**

У випадках звернення посадових осіб митної служби за призначенням пенсії державного службовця органи Пенсійного фонду України відмовляють їм у призначенні цієї пенсії, мотивуючи тим, що посади працівників митної служби України, які є посадовими особами і мають спеціальне звання, ст. 25 Закону України “Про державну службу” не передбачені. Виходячи з цього, періоди роботи в митній службі України на посадах інспектора, старшого інспектора, головного інспектора митниці (регіональної митниці) до стажу роботи на посадах, зарахованих до категорій посад державних службовців, що дає

право на призначення пенсії державного службовця, не зараховуються. Таку позицію підтримує й Головне управління державної служби України. Так, у відповіді заступника начальника Головного управління державної служби України В. Буяльського колишньому інспектору Чопської митниці О. О. Лазарку зазначалося: ст. 25 зазначеного Закону (йдеться про Закон “Про державну службу” – А. М.) оперує категорією “спеціаліст”, а не “інспектор”; посадовим особам митної служби України присвоюються спеціальні звання згідно зі ст. 410 МК України, а не ранги державних службовців згідно зі ст. 26 Закону України “Про державну службу” [4, 16].

Постановка завдання. Метою цієї статті є виявлення та дослідження основних проблем правового регулювання пенсійного забезпечення працівників митної служби, внесення пропозицій з удосконалення митного законодавства про пенсійне забезпечення працівників митної служби.

Результати дослідження. Перш за все, необхідно з’ясувати причини, які призвели до того, що частина працівників митної служби України після прийняття МК України 2002 р. [2] фактично втратила право на отримання пенсій за вислугу років.

Слід зауважити, що, встановлюючи норму ст. 430 МК України 2002 р. про пенсійне забезпечення працівників митної служби, законодавець не врахував низку принципових позицій правового і наукового характеру.

По-перше, МК України 1991 р. [5] містив норму ч. 4 ст. 154, яка передбачала вислугу років для працівників митних органів: жінок – 20 років, чоловіків – 25 років зі зниженим пенсійним віком виходу на пенсію (50 і 55 років відповідно). Аналіз норм ст. 9, 13, 154, 156 і 157 МК України 1991 р. дає підстави стверджувати, що поняття “працівники митних органів, яким присвоєні персональні звання” і “службові особи митних органів” розглядалися як тотожні. Поняття “посадова особа митної служби України”, визначене у ст. 407 МК України 2002 р., порівняно зі ст. 154 МК України 1991 р. викладено значно вужче, ніж поняття “службова особа”. Згідно зі ст. 407 МК України 2002 р. посадовими особами митної служби України є тільки працівники митних органів, спеціалізованих митних установ та організацій, на яких цим Кодексом та іншими законами України покладено здійснення митної справи, організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і яким присвоєно спеціальні звання. Це, у свою чергу, разом із встановленням норми про пенсійне забезпечення посадових осіб митної служби відповідно до Закону України “Про державну службу” [3] позбавило частину працівників митної служби України, яким присвоєні спеціальні звання, і права на отримання пенсії за вислугу років, і пенсії державного службовця.

По-друге, незважаючи на те, що законодавство України про проходження служби в митних органах оперувало категорією “вислуга років”, а не “стаж державної служби”, при прийнятті ч. 1 ст. 430 МК України 2002 р. [2] було встановлено норму, згідно з якою пенсійне забезпечення посадових осіб митної служби здійснюється відповідно до ст. 37 і 37-1 Закону України “Про державну службу” [3] та Порядку обчислення стажу державної служби [6]. Але, на наш погляд, норма ч. 1 ст. 430 МК України 2002 р. в такій редакції суперечить ч. 3 ст. 22 Конституції України [1] та ч. 1 ст. 427 МК України 2002 р., оскільки звужує зміст і обсяг права працівників митних органів на соціальний захист у частині, що стосується пенсійного забезпечення працівників митних органів, спеціалізованих митних установ та організацій, яким присвоєно спеціальні звання.

Доведемо ці твердження через з’ясування правового статусу працівників митних органів України та правового регулювання пенсійного забезпечення цієї категорії працівників в окремих країнах СНД.

Служба як поняття соціальне в нинішніх умовах застосовується для визначення характеру і роду діяльності людей, відображаючи факт суспільного поділу праці. Державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Державна служба є однією зі сторін (або частин) діяльності держави з організації та правового регулювання діяльності особового складу державних органів та інших державних організацій і діяльності цього особового складу державних службовців щодо практичного і безпосереднього здійснення завдань і функцій держави. Державна служба включає: встановлення посад у державних органах, правил та засобів їх заміщення, добір працівників на посади, регулювання службової діяльності (нормування й оплата праці, засоби заохочення і відповідальності, робота за сумісництвом, охорона праці тощо), визначення в деяких випадках строків державної служби, правила припинення службових відносин.

Аналізуючи зміст норм Закону України “Про державну службу”, МК України 2002 р., можна дійти висновку про те, що громадяни України, реалізуючи своє право на працю через вступ на державну службу, здійснюють професійну діяльність щодо виконання завдань і функцій держави в галузі митної справи, забезпечуючи процес управління певними механізмами через здійснення організаційно-розпорядчих, консультативно-дорадчих або інших функцій. У митній службі України, як і в інших державних інституціях (органах прокуратури, внутрішніх справ, військових формуваннях тощо), працюють люди найрізноманітніших спеціальностей і кваліфікацій, праця яких має специфічний, переважно управлінський характер. Це твердження впливає з ч. 2 ст. 9 Закону України “Про державну службу” [3], де говориться, що регулювання правового становища державних службовців, які працюють в апараті органів прокуратури, судів, нотаріату, дипломатичної служби, митного контролю, внутрішніх справ, служби безпеки тощо здійснюється відповідно до цього Закону, якщо інше не передбачено законами України.

Однак треба зауважити, що державний службовець митної служби України – це не звичайний управлінський працівник, а особа, яка займає певну, визначену законодавством соціальну і державно-правову позицію, наділяється спеціальним правовим статусом, державно-владними повноваженнями і може приводити в дію апарат державного примусу [7, 4–7]. Владна природа повноважень забезпечує реальну можливість для державних службовців митної служби України впливати на суб'єктів суспільних відносин для досягнення соціально корисного результату, забезпечує обов'язковість підпорядкування інших суб'єктів правових відносин законним вимогам і розпорядженням цих працівників (див., зокрема, ст. 409 МК України 2002 р. [2]).

Державні службовці митної служби України за своїм статусом також неоднорідні. Розкриваючи зміст їх діяльності, необхідно сказати, з одного боку, про нерозривний зв'язок з діяльністю всього державного механізму, а з іншого – про ті особливості, які відрізняють їх працю в митній службі України. Державний службовець митної служби України працює в системі розгалуженої державної організації – державного апарату і різноманітних державних органів, що створені для практичного виконання завдань, які стоять перед державою і займає відповідну посаду. Згідно з ч. 1 ст. 2 Закону України “Про державну службу” [3], посада – це визначена структурою і штатним розкладом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень. Необхідно зауважити, що в зазначеній нормі зовсім не йдеться про правовий статус посади. Саме тому пільги і гарантії для державних службовців пов'язуються не з посадами, а з юридичним статусом державного службовця – громадянина, бо посада – це тільки службове місце з повноваженнями, які похідні від компетенції державного органу і становлять її частину [7, 15–20]. Тому О. А. Магера обгрунтовано вважає, що служба в митних органах – це особливий різновид державної служби, який передбачає наявність особливого набору прав, обов'язків, правових і соціальних гарантій службової діяльності й дозволяє виявити місце та роль посадових осіб митної служби у правоохоронній системі держави [8].

Класифікація державних службовців України за ознакою наявності повноважень розпорядчого характеру виходить з того положення, що всі службовці своїми діями в процесі праці створюють юридичні наслідки і в цьому сенсі між ними різниці немає. Однак за наявністю повноважень розпорядчого характеру ця різниця є і дуже значна. За цим критерієм службовці в Законі України “Про державну службу” [3] поділяються на керівників і спеціалістів.

Проте законодавство України, в тому числі митне, оперує ще однією категорією державних службовців – посадові особи. Відповідно до ч. 2 ст. 2 зазначеного Закону посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами чи іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій. Аналіз цієї норми дає підстави стверджувати, що, крім державних службовців-керівників, є й інші державні службовці, на яких покладено зазначені вище функції. У науковій літературі цю категорію посадових осіб досить тривалий час виокремлюють під назвою “представники влади”. Представники влади характеризуються тим, що вони: а) вступають у правові відносини, які впливають зі змісту їх службових повноважень не тільки всередині свого апарату, свого органу, але й із суб'єктами, що перебувають поза ним (з громадянами, з не підпорядкованими органами й установами); б) виступаючи в цих відносинах від імені держави, вони самі можуть безпосередньо застосувати заходи, необхідні для виконання законних вимог, з якими вони виступають; в) у числі заходів, що вживаються стосовно непідлеглих їм осіб, можуть використовуватись і заходи примусового порядку (прокурор, слідчий, інспектор митного органу та ін.) [9, 279–280].

Згідно зі ст. 3 МК України 2002 р. [2], митна справа – це порядок переміщення через митний кордон України товарів і транспортних засобів, митне регулювання, пов'язане зі встановленням і справлянням податків і зборів, процедури митного контролю та оформлення, боротьба з контрабандою та порушеннями митних правил. Виходячи з цього, державні службовці, які здійснюють митну справу, вступають у митні правовідносини від імені держави, можуть безпосередньо застосувати заходи, необхідні для виконання законних вимог, з якими вони виступають. Саме тому до категорії посадових осіб законодавець у ст. 407 МК України 2002 р. [2] обгрунтовано зарахував державних службовців митної служби України, які здійснюють митну справу, а не тільки тих, на яких законами чи іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій. Тому ми поділяємо думку Д. В. Приймаченка і В. І. Щербини про те, що норми ст. 407 і 408 МК України 2002 р., як спеціального нормативного акта, не суперечать ч. 2 ст. 2 Закону України “Про державну службу” [3], а розширюють поняття посадової особи, включивши до цієї категорії працівників митних органів, спеціалізованих митних установ та організації, які здійснюють митну справу (тобто реалізують функції держави) і яким присвоєно спеціальні звання [4, 15].

Ураховуючи викладене вище, можна стверджувати, що державних службовців митної служби України можна об'єднати у дві категорії.

Перша категорія – керівники. Ці посадові особи організують роботу конкретного митного органу або його підрозділу з виконання завдань, поставлених державою. Це керівники та заступники керівників митних органів (центрального апарату Державної митної служби України, регіональних митниць, митниць), керівники та заступники керівників спеціалізованих митних установ, керівники і заступники керівників структурних підрозділів митних органів, спеціалізованих митних установ (департаментів, управлінь, служб,

митних постів, відділів, секторів тощо). Керівники митних органів, спеціалізованих митних установ також мають повноваження представників влади.

Друга категорія – посадові особи – представники влади. Саме ця категорія працівників на посадах інспектора, старшого інспектора, головного інспектора та інших у митних органах і спеціалізованих митних установах, відповідно до Митного кодексу й інших законів України, здійснює митну справу. Саме таку класифікацію державних службовців закладено в норми п. 3 Порядку обчислення стажу державної служби [6], які надають право на зарахування до стажу державної служби час проходження служби в таких державних органах: Збройних Силах та інших військових формуваннях; Державній кримінально-виконавчій службі; органах внутрішніх справ, що входили або входять до структури Міністерства внутрішніх справ, на посадах рядового та начальницького складу осіб, яким присвоєно встановлені законодавством спеціальні звання міліції; Держспецзв'язку на посадах рядового і начальницького складу тощо.

Досвід розбудови митних служб у країнах СНД дозволяє стверджувати, що митні органи виконують рівною мірою як правоохоронну, так і фіскальну функції. Митні органи ефективні лише за умови органічного функціонування всіх підрозділів та зваженості функцій, закріплених за ними. З огляду на це неприйнятними є положення ч. 1 ст. 430 МК України 2002 р. [2] щодо визначення окремої частини працівників митної служби України, яким присвоєні спеціальні звання, а саме посадових осіб, та пенсійного забезпечення їх згідно з положеннями законодавства про державну службу, а інших, які, до речі, становлять значну частину особового складу митної служби, – згідно із загальним законодавством про пенсійне забезпечення. Саме тому актуалізується проблема повернення до юридичної конструкції “пенсія за вислугу років”, яку передбачала для працівників митних органів ч. 4 ст. 154 МК України 1991 р. [5].

Пенсія за вислугу років – це різновид трудових пенсій, які призначаються не у зв'язку з досягненням певного віку, а з досягненням певного стажу, який свідчить про зниження або навіть втрату професійної працездатності або професійної придатності. Мета цього різновиду пенсій – матеріальне забезпечення осіб, які накопичують “професійну втомлюваність”, із тим щоб звільнити їх від участі в суспільному виробництві, не допускаючи переростання “професійної втомлюваності” у професійну або загальну “зношуваність” організму. Спеціальний стаж, що дає право на пенсію за вислугу років – це, як правило, стаж такої роботи, яка супроводжується більш високим, ніж зазвичай, емоціональним, інтелектуальним, фізичним напруженням і навантаженням. Сфера професійної трудової діяльності людини в митній службі є місцем підвищених психологічних ризиків для неї, максимального напруження інтелектуальних, вольових і фізичних зусиль, що зобов'язує державу встановлювати норми, які міститимуть додаткові гарантії соціального захисту, одним з яких виступає пенсія за вислугу років.

Необхідно зауважити, що законодавство переважної більшості країн СНД передбачає для працівників митних органів, які мають звання (персональне, спеціальне чи військове), пенсію за вислугу років. Так, відповідно до ч. 1 ст. 50 федерального Закону РФ “Про службу в митних органах Російської Федерації” [10] пенсійне забезпечення співробітників митних органів та членів їх сімей здійснюється на умовах та за нормами, які встановлені законодавством Російської Федерації для осіб, які проходили військову службу, службу в органах внутрішніх справ, і членів їх сімей. Порядок обчислення вислуги років для призначення пенсій співробітникам митних органів з урахуванням особливостей проходження служби в митних органах визначається Урядом Російської Федерації. Положення про обчислення вислуги років для призначення пенсій співробітникам митних органів з урахуванням особливостей проходження служби в митних органах Російської Федерації затверджено постановою Уряду РФ від 2 лютого 1998 р. № 103 [11]. Умови, які визначають право на пенсію за вислугу років, встановлено ст. 13 Закону РФ “Про пенсійне забезпечення осіб, що проходили військову службу, службу в органах внутрішніх справ, Державної протипожежної служби, установах і органах кримінально-виконавчої системи, та їх сімей” [12]. За загальним правилом право на пенсію за вислугу років мають особи, в яких на день звільнення вислуга становить 20 і більше років.

Згідно з ч. 2 ст. 325 МК Республіки Білорусь [13] посадові особи митних органів і працівники установ, підпорядкованих Державному митному комітету Республіки Білорусь, яким присвоюються персональні звання, є державними службовцями, і на них поширюється законодавство про державну службу тією мірою, якою їх правове становище не визначено цим Кодексом. П. 1.10 ч. 1 ст. 43 Закону РБ “Про державну службу в Республіці Білорусь” [14] передбачає, що до стажу державної служби включається час роботи державного службовця на державних посадах у митних органах. А згідно з ч. 1 ст. 54 цього Закону державні службовці мають право на пенсію за вислугу років та її виплату в повному розмірі за досягнення віку чоловіками 60 років, жінками – 55 років і наявності стажу державної служби не менше 20 років.

Відповідно до п. 1. Положення про службу в митних органах Азербайджанської Республіки [15], служба в митних органах – це особливий вид державної служби громадян Азербайджанської Республіки, які здійснюють обов'язки, функції і права митних органів, що входять у систему правоохоронних органів Азербайджанської Республіки. А згідно з п. 113 Положення, пенсійне забезпечення посадових осіб, що проходили службу в митних органах, і членів їх сімей встановлюється Законом Азербайджанської Республіки “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців”.

Висновки. Отже, для приведення законодавства України про пенсійне забезпечення працівників митних органів до вимог Конституції України та узгодження його із законодавством про пенсійне забезпечення державних службовців пропонується таке:

1) внести зміни до ст. 430 МК України, передбачивши в ній для працівників митних органів та спеціалізованих митних установ, яким присвоєно спеціальні звання, пенсію за вислугу років;

2) доповнити п. 3 Порядку обчислення стажу державної служби підпунктом, який би дав право на зарахування до стажу державної служби часу проходження служби в митних органах та спеціалізованих митних установах працівниками, яким присвоєно спеціальні звання.

Ст. 430 МК України [2] необхідно викласти в такій редакції:

“Стаття 430. Пенсійне забезпечення працівників митної служби України

Працівникам митних органів та спеціалізованих митних установ, яким присвоєно спеціальне звання, призначається пенсія за вислугу років, незалежно від віку, в разі, якщо вони мають на день звільнення зі служби вислугу: жінки – 20 років і більше, а чоловіки – 25 років і більше. Граничний вік перебування на службі становить 50 років для жінок і 55 років для чоловіків. У разі необхідності керівник митної служби України за погодженням з начальником Головного управління державної служби при Кабінеті Міністрів України може продовжити термін перебування особи на службі, але не більш як на п'ять років.

Пенсія за вислугу років працівникам, зазначеним у частині першій цієї статті, призначається в розмірі 80 відсотків від сум їх грошового забезпечення та обчислюється виходячи з розміру грошового забезпечення за останньою штатною посадою перед звільненням, враховуючи відповідні оклади за посадою, спеціальним званням, процентну надбавку за вислугу років, щомісячні додаткові види грошового забезпечення (надбавки, доплати, підвищення) та премії в розмірах, встановлених законодавством.

Пенсія працівникові за вислугу років виплачується незалежно від його заробітку (прибутку), одержуваного після виходу на пенсію. Максимальний розмір пенсії (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткових пенсій, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною та інших доплат до пенсій, встановлених законодавством) не може перевищувати дванадцяти мінімальних розмірів пенсії за віком, встановленої абзацом першим частини першої ст. 28 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”.

Працівникам, які мають право на пенсію за вислугу років згідно з цим Кодексом, може призначатися (за їх бажанням) пенсія на умовах і в порядку, передбачених Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” або іншими законодавчими актами про пенсійне забезпечення громадян України. При цьому для обчислення цих пенсій враховуються всі види грошового забезпечення, які отримували зазначені особи, що мають право на пенсію згідно з цим Кодексом, перед звільненням зі служби.

На підставах, встановлених Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, призначаються також пенсії працівникам, зазначеним у частині першій цієї статті, звільненим зі служби у зв’язку із засудженням за умисний злочин, вчинений з використанням свого посадового становища або щодо яких є рішення суду про притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення корупційних діянь.

Пенсійне забезпечення інших категорій працівників митної служби здійснюється на умовах та в порядку, встановленому Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” або іншими законодавчими актами про пенсійне забезпечення громадян України”.

Крім внесення змін до ст. 430 МК України необхідно доповнити п. 3 Порядку обчислення стажу державної служби [6] абзацом двадцять першим такого змісту:

“час служби на посадах в митних органах або спеціалізованих митних установах, де особі присвоювалися встановлені законодавством персональні або спеціальні звання митної служби”.

Література

1. Конституція України : прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Україна, 1996. – 54 с.
2. Митний кодекс України від 11 лип. 2002 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 38–39. – Ст. 288.
3. Закон України від 16 грудня 1993 р. “Про державну службу” // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
4. Приймаченко Д. В. Проблеми застосування загального та спеціального законодавства щодо проходження служби працівниками митної служби / Д. В. Приймаченко, В. І. Щербина // Вісн. Акад. митної служби України. Серія “Право”. – 2009. – № 1. – С. 14–19.
5. Митний кодекс України від 12 груд. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 16. – Ст. 203.
6. Порядок обчислення стажу державної служби : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 трав. 1994 р. № 283 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

7. Шкарупа В. К. Правовой статус працівників митних органів України : навч. посібник / В. К. Шкарупа, В. І. Щербина. – Д. : Акад. митн. служби України, 1999. – 72 с.
8. Магера А. А. Правовой статус должностных лиц таможенных органов Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Магера Александр Анатольевич. – М., 2001. – 185 с.
9. Ямпольская Ц. А. Субъекты советского административного права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Ямпольская Цецилия Абрамовна. – М., 1959. – 360 с.
10. Федеральный закон от 21 июля 1997 г. № 114-ФЗ “О службе в таможенных органах Российской Федерации” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://femida.info/23/fzosvtorf009.htm>.
11. Положение об исчислении выслуги лет для назначения пенсий сотрудникам таможенных органов с учетом особенностей прохождения службы в таможенных органах Российской Федерации : утв. постановлением Правительства РФ от 2 февраля 1998 г. № 103 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://femida.info/23/fzosvtorf009.htm>.
12. Закон РФ от 12 февраля 1993 г. № 4468-1 “О пенсионном обеспечении лиц, проходивших военную службу, службу в органах внутренних дел, Государственной противопожарной службе, учреждениях и органах уголовно-исполнительной системы, и их семей” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://femida.info/23/fzosvtorf009.htm>.
13. Таможенный кодекс Республики Беларусь от 4 января 2007 г. № 204-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/webnpa>.
14. Закон Республики Беларусь от 14 июня 2003 г. № 204-3 “О государственной службе в Республике Беларусь” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/webnpa>.
15. Положение о службе в таможенных органах : утв. Законом Азербайджанской Республики от 7 декабря 1999 года № 768-ІГ // Сборник законодательных актов Азербайджанской Республики. – 2000. – № 1. – Ст. 12.